

Als overleven je leven is

Guus Timmerman, Yvon van Noort, Elly Beurskens

Inleiding op het thema

Zelfontplooiing, de regisseur van je eigen leven zijn, zelfredzaamheid: het zijn aantrekkelijke idealen. Maar veel mensen komen daar in hun leven niet aan toe. Die zijn met iets heel anders bezig: overleven. Zoiets als moeitevol tegen de 'steilte' van het alledaagse leven op ploeteren, een steilte die ook nog eens glibberig is.

Op deze studiebijeenkomst wordt ingegaan op hoe we overleven kunnen beschrijven en begrijpen. Wie zijn eigenlijk die mensen wier leven overleven is? Wie zijn wij om dat zo te zeggen? Wat betekent en helpt het als we het overleven noemen? We zoeken naar nieuwe taal om dit soort levens – en dit aspect van leven überhaupt – beter op noemer te brengen. Beter dan woorden als psychisch kwetsbare mensen, onderklasse, probleemgezinnen, recidivisten, sociaal zwakke buurten et cetera.

Ook onderzoeken we hoe het is om als professional met mensen op te trekken die aan het overleven zijn. Wat helpt of steunt wél? Wat kan zorg, hulp of troost zijn voor mensen en in levens waarin niet zoveel opgelost of verholpen kan worden? En wat vraagt het van professionals om aan te zien en uit te houden dat het goede leven onbereikbaar is? Hoe kan relationele verdraagkunst voor professionals eruit zien?

1. Presentatie door Guus Timmerman: 'Als overleven je leven is...'

Het thema 'Overleven' – en 'overlevers' – loopt al een tijdje met me mee. Eigenlijk sinds 2018 toen Frans Vosman zijn afscheidsrede aan de UvH besteedde aan overleven als levensvorm. Het is het afgelopen jaar ook in een Engelse vertaling verschenen.¹ Vosman begint zijn boekje met een beschrijving van een ontmoeting die hij in Berlijn had met een oudere dame. Die beschrijving eindigt met: 'U begrijpt dat zij en ik elkaar konden vinden, zij als zuivere overlever van de oorlog en haar doden, ik als overlever van een andere soort dan zij, ik met de zwijgende kanker in me en mijn vrolijke rots, de dokter, op de achtergrond' (p. 11).

¹ Frans Vosman. (2018). *Overleven als levensvorm: Zorgethiek als kritiek op het ideaal van het 'geslaagde leven'*. Afscheidsrede. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek. [ZwlpelxJsifB Frans Vosman - Afscheidsrede.pdf \(uvh.nl\)](#); idem. (2023). *Surviving as a Form of Life: The Ethics of Care as a Critique of the Ideal of the Successful Life*. Utrecht: Eburon. <https://doi.org/https://doi.org/10.60116/wujrowt9gz>.

Het woord 'overleven' kun je op twee manieren verstaan. De eerste is dat je aan het overleven bent. Je bent bezig te overleven, dóór te leven, terwijl tegenslag je het leven voortdurend onmogelijk maakt. Bijna onmogelijk maakt, want het lukt, op een of andere manier, toch dóór te leven. Het is dan in volle gang. De tweede manier is dat je iets overleefd hebt: tegenslag, kanker, traumatische gebeurtenissen. Het is achter de rug, je hebt het overleefd, bent er misschien wel beter uitgekomen dan je erin ging. Als je geluk hebt...

Vandaag gaat het over het eerste: bezig zijn met overleven terwijl tegenslag je het leven voortdurend bijna onmogelijk maakt. Nu zou je kunnen denken: zo'n periode heeft iedereen wel eens. En dat is niet zonder belang voor ons onderwerp. Door je met overleven en overlevers bezig te houden, leer je ook iets over leven überhaupt. Maar ook dat is niet waar het vandaag over gaat. Het gaat wat mij betreft over mensen voor wie geen enkele interventie of beleidsmaatregel het verschil weet te maken. Bijvoorbeeld de dak- en thuislozen voor wie ook '*Housing First*' geen uitkomst blijkt te bieden.

Je zou kunnen zeggen dat overlevers mensen zijn voor wie een 'geslaagd' leven, een 'succesvol' leven, ja, misschien zelfs wel het 'goede leven' in de verste verten niet in beeld is. Dat brengt ook iets lastigs met zich mee. Namelijk een oordeel, een moreel oordeel, terwijl je toch niet wilt zeggen dat als overleven je leven is, dat een mensenwaardig leven is. Maar je wilt óók niet zeggen: 'Dat is toch ook een goed leven...?!'

Zo zijn er wel meer lastige dingen. We gaan zo dadelijk een aantal videofragmenten bekijken. Ik merkte bij mezelf dat ik de neiging heb, de behoefte, om de mooie kanten naar voren te halen. In alle ellende, in de puinhoop en de chaos, in de uitzichtloosheid: hoe goed iemand het kan verwoorden, hoe knap iemand overeind weet te blijven, hoe fijn mensen voor elkaar zorgen. Het lijkt alsof er twee kanten zijn, of twee polen die allebei gezien, gehoord, gezegd moeten worden. Eigenlijk tegelijkertijd gezien, gehoord en gezegd moeten worden. Het is èn een leven met waardigheid èn een leven dat niet wil lukken. Er is èn ellende èn kracht.

Nog zo'n spanningsveld: we zijn aan het zoeken naar taal om over overleven en overlevers na te denken. Dat staat op gespannen voet met: in actie komen. Ten behoeve van sociale rechtvaardigheid. Als het over dak- en thuislozen gaat, bijvoorbeeld. Of mensen zonder geldige verblijfsvergunning. Dat stellen we nu even uit. Maar het is misschien wel wat het meest nodig is.

En die lastigheid, die spanning tussen twee polen geldt ook voor de begrippen 'overleven' en 'overlevers' zelf. Het gaat om bepaalde groepen, om een bepaalde 'culturele klasse'. En het gaat over ieder van ons, van welke culturele klasse ook. Daarom zal de vraag 'Maar wat is overleven eigenlijk?' en vooral 'Wie zijn nou die overlevers over wie je het hebt?' ook aan het eind van deze bijeenkomst nog steeds overeind staan, denk ik.

Toch probeer ik een eerste omschrijving te geven van overleven. Een die ik ontleen aan de afscheidsrede van Frans Vosman. Overleven is alsmaar 'door-doen' terwijl je 'door ingrijpende gebeurtenissen heen' gaat en onderworpen bent aan 'systemische invloeden' (p.11-12). Als beeld daarvoor gebruikt Vosman het woord 'steilte'. Overlevers leven met 'steilte', een steilte die er altijd is en die ze op moeten gaan. Overlevers hebben een eigen repertoire aan mogelijkheden om die steilte op te gaan. Die steilte is bovendien 'glibberig', waardoor vallen, gevallen-zijn en kaduuk-door-doen onvermijdelijk zijn. En die steilte zit ook in henzelf. Als je tegen iemand die alsmaar nergens toe komt, uitvalt met: 'Kom toch eens van die bank af!', dan zie je eraan voorbij dat die glibberige steilte in henzelf zit.

Fragment 1: Uit het verhoor van Milton Moreira Moreno (13:06-17:37)

Het eerste fragment dat getoond wordt is een fragment uit het verhoor van Milton Moreira Moreno op 27 september 2023 door de Parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening. Thierry Aartsen, kamerlid voor de VVD, stelt de vragen. Naast hem zit Sylvana Simons, kamerlid voor Bij1.² Het verhoor is bijna een kwartier aan de gang. Milton, 24 jaar oud, heeft net verteld hoe hij er op 12-jarige leeftijd

achter kwam dat zijn moeder aan de belastingdienst 125.000 euro terug moest betalen. Twee mannen van de belastingdienst kwamen kijken waar ze beslag op konden gaan leggen. Alleen de auto bleek interessant en die heeft zijn moeder toen verkocht om het geld voor het gezin beschikbaar te houden. Milton heeft een 3 jaar jonger broertje.

Het fragment laat iets zien van wat overleven betekent voor een jongen die met zijn moeder en een 3 jaar jonger broertje moet zien te overleven, terwijl er geen geld is. Hij legt uit dat hij niet anders kon dan zoveel mogelijk gaan werken. Om, als oudste, voor zijn moeder en zijn broertje geld te verdienen. Zodat er tenminste voor zijn broertje nog iets van een jeugd is. Hij moet daarvoor zijn droom om kapitein op een schip te worden loslaten. Hij moet dóór, alsmáar door-doen. Niet voor zichzelf, hoewel hij wel af en toe iets voor zichzelf opzij legt, maar voor zijn moeder en broertje.

In dit fragment wordt Milton gevraagd wat hij wilde worden. In zijn rede wijst Vosman erop dat ook bij overlevers vaak wel een idee, of een beeld, of een verlangen leeft naar een mooiere toekomst, een beter leven, een gelukt leven. En dat ze ondanks dat verlangen, dóór moeten doen met dat steeds-niet-zoals-gedacht-(zoals-gehoopt)-lukkend leven. Ook hier zit een spanningsboog tussen twee polen. Nu zou ik bij Milton niet willen spreken van een mislukkend leven, integendeel: hij werkt nu in de gehandicaptenzorg. Maar dat beeld, van kapitein op een schip zijn, lijkt in hem nog steeds wel te leven.

Je kunt er ook nog anders tegenaan kijken. De vraag naar de droom van Milton en welke opleiding daarbij hoort, past bij een bepaalde manier van kijken naar wat een succesvol leven is. Als je een droom hebt, die droom najaagt, je best doet en een goede opleiding volgt, dan komt het wel goed. Misschien is wat we hier zien ook een clash tussen twee culturele klassen: de klasse voor wie het van belang is om op een bepaalde manier succesvol te zijn en daarvoor de juiste opleiding te volgen, en de klasse die zich moet inspannen om überhaupt te leven, om te overleven. Het gaat er hier niet om te zeggen welke de betere manier van kijken is, maar beide zijn mogelijk.

Fragment 2 Uit 'Verloren kinderen': Astrid

Het tweede fragment komt uit de documentaireserie 'Verloren kinderen' (2022) van Sahar Meradji. Zij volgde het dagelijks leven van drie gezinnen waarin bij zowel ouders als kinderen een opeenstapeling van allerlei opgaven speelt. Ze worden 'probleemgezinnen' genoemd. De

² <https://www.youtube.com/watch?v=KAr07yZNcaE>.

documentaire laat zien hoe zij overleven, wat ze daarvoor doen en laten, en hoe ze van de hulpverlening extra opgaven krijgen.³

In Amsterdam-Noord volgt Sahar Astrid met haar vier kinderen Rodin, Rowan, Rowena en Wendy, haar twee katten en haar huidige partner Peter, de vader van Astrids 3 jongste kinderen. Het gezin kampt met geldproblemen, een veel te kleine woning en onverwerkte trauma's.

We laten twee momenten zien: het eerste waarin Astrid de filmmaakster door het huis leidt, en het

tweede waarin Astrid de opdracht heeft gekregen om voor de nieuwe hulpverlener op te schrijven wat voor hulp ze nodig heeft.

Een voorstelbare reactie op dit fragment zou kunnen zijn: 'Wat een chaos in huis, daar moet eerst opgeruimd worden! Deze mevrouw heeft hulp nodig!' En dat is helemaal legitiem, begrijpelijk en terecht. Maar Astrid hééft hulp. En toch is het een chaos. En ze overleeft. Als we proberen kleiner te kijken, dan zien we iemand die de documentairemaakster rondleidt in haar huis. Ze heeft een huis en ze is bereid dat te laten zien. Ze is de bewoonster van een huis, het is háár huis. Ze ontleent er eer aan. Ze doet er ook van alles in, vertelt ze: ze ruimt op, ze organiseert, ze maakt plek voor dingen, ze maakt plek voor haar kinderen, haar katten en haar partner. Misschien niet zoals wij dat zouden doen, maar ze doet het wel. En ze beheert het: dit wel en dat niet. Deze kamers heeft ze wel gedaan, die ene nog niet, die komt later. We zien ook hoe ze eet met de kinderen. Er ís eten, en ieder krijgt wat, of neemt wat. En als Rodin thuis komt, wordt die uitgenodigd ook iets te eten. En hij neemt iets te eten. En als dat fout gaat, het brood valt op de grond, dan laat Astrid weten dat dat niet de bedoeling is. 'Dat moet je nu allemaal opeten', zegt ze. Maar het geeft niet, ze doet zelf ook wel eens stomme dingen, zegt ze. Ondertussen stuurt ze ook Peter aan: 'Ga jij Rodin van school halen...'

Wat we zien, klein kijkend, is wat Astrid allemaal doet en laat, aanpakt en voor later laat liggen, regelt en laat gebeuren. In alle chaos en tegenslag beheert ze op allerlei manieren haar leven, ook al glipt haar ook van alles weer uit handen. Voor het aansluiten lijkt het van belang om dat goed te zien, goed op te merken, en een vermoeden te ontwikkelen van wat de betekenis van dat alles is. En dáár dan dus bij aan te sluiten.

In het tweede deel horen we dat de hulpverlening zich heeft teruggetrokken en de komst van een andere, nieuwe hulpverleenster heeft aangekondigd. Astrid is gevraagd om op te schrijven waar ze hulp bij nodig heeft. In haar reactie hoor je terug hoezeer ze daardoor van haar stuk wordt gebracht. Ze wordt naar beneden getrokken, zegt ze. Mijn veronderstelling is dat haar leven, bestaande uit al wat zij zelf doet, wat Peter doet en wat haar kinderen doen, op allerlei manieren doorkruist wordt door wat hulpverleners doen. Het handelen en nalaten van de hulpverleners hóórt bij haar leven, máákt mede haar leven, geeft vorm aan haar leven.

Frans Vosman spreekt over een 'levensvorm'. Een levensvorm is een bundel van praktijken. Niet beroepspraktijken, maar praktijken in de betekenis van: dat wat mensen doen en laten, en wat ze daarbij zeggen, en welke dingen ze daarbij hanteren. Praktijken van het huis opruimen, van eten met de kinderen, van de kinderen in bad doen als die dat willen, van overleggen met de partner. Die praktijken doorkruisen elkaar én vormen tegelijkertijd met elkaar die levensvorm. En de levensvorm van Astrid wordt doorkruist én mede gevormd door de praktijken van de hulpverleners. Die

³ <https://www.eo.nl/programmas/verloren-kinderen>.

gesprekken met haar voeren, helpen opruimen, nagaan hoe het met de kinderen is, formulieren invullen enzovoort. In de documentaire zien we die praktijken van de hulpverleners niet. We horen alleen over de politie die komt en zegt dat er moet worden opgeruimd. Maar als de hulpverleners plotsklaps hun praktijken uit die levensvorm terugtrekken, zakt die levensvorm in elkaar. Dat is wat we Astrid horen zeggen. En ook na een flinke poos nadenken met de pen in de aanslag, staat er alleen nog maar een klein rondje op papier.

Fragment 3 Uit 'Onzichtbaar': Kissi

Het laatste fragment komt uit de documentaire 'Onzichtbaar' van Gabriëlle Provaas over het dagelijks leven van mensen die schoonmaakwerk doen. Pas als zij hun werk niet meer doen, worden ze zichtbaar. De documentaire laat zien hoe zij overleven en wat ze daarvoor doen en laten.⁴ Een van hen is Kissi uit Gambia. Na de scheiding van zijn Nederlandse vrouw, verliest hij zijn verblijfsvergunning en daarmee ook zijn werk. We zien een compilatie van fragmenten uit deze documentaire.

In zijn afscheidsrede zegt Frans Vosman dat overlevers worden omvat door een 'feitelijk wij' (p. 26-28): 'Je ben niet in je uppie! Er zijn er meer zoals jij!'. Niet een 'verondersteld wij' ('wij Nederlanders...', 'wij hulpverleners...', 'wij verstandige mensen...') maar een 'feitelijk wij'. Een aangetroffen 'wij', een 'wij' waartoe ik blijk te behoren, net zoals jij, en jij...

In de video kun je een 'feitelijk wij' zien in Kissi en zijn collega's. Ze laten hem niet vallen, ook als hij geen collega meer is. Niet waarin ze verschillen, maar waarin ze overeenkomen, houdt de verbinding in stand. In het bijzonder zien we het in de relatie tussen Kissi en Maria, die bijna elke maand 250 euro aan hem overmaakt. Maria, die hem ook weer begroet als hij zijn baan terug heeft. Als Kissi een nieuwe verblijfsvergunning krijgt, zegt ze hem trots op hem te zijn. En hij is weer trots op haar. Want ze blijft hem bellen. En hij neemt op. Je hoort trouwens ook iets terug van die geanticipeerde toekomst voor Kissi, later, als hij met pensioen is, terug in Gambia.

Nu zegt Vosman dat dat 'feitelijke wij' een 'zich-niet-afsluitend wij' is (p. 38). Het is een wij waarin nieuwe mensen kunnen worden opgenomen. Het is een wij dat zich niet afsluit voor andere mensen, mensen 'niet als wij'. Maar een wij dat open blijft voor anderen. Dat is, denk ik, niet altijd wat je ziet, ook niet bij overlevers. Er zijn vaak 'zich-juist-wel-afsluitende wij-en:' gesloten clans, groepen van verschillende nationaliteiten in de maatschappelijke opvang bijvoorbeeld. Of is dan de 'plek' waar die groepen elkaar treffen – het buurthuis, de instelling, het inloophuis – het grotere wij? Het wij dat het 'zich-afsluiten van al die 'zich-afsluitende wij-en' kan omkeren? Dat is nog een grote vraag.⁵

In groepjes in gesprek

Er is in het voorgaande een aantal begrippen geïntroduceerd om mee te nemen als we proberen klein te kijken naar het leven van mensen voor wie overleven hun leven is:

⁴ <https://www.2doc.nl/documentaires/2023/10/onzichtbaar.html>

⁵ Er zijn (veel) meer documentaires en films over overleven en overlevers. Op deze pagina op onze website noemen we er meer: <https://www.presentie.nl/voorbeelden/als-overleven-je-leven-is-en-hoe-je-als-professional-van-betekenis-kunt-zijn/>.

- Levensvorm: een bundel van praktijken
- Praktijken: alles wat overlevers doen en laten etc.
- Ook de praktijken van hulpverleners maken die levensvorm, geven dat leven vorm
- Een beeld of idee van een beter leven
- Het feitelijke wij, dat een zich-niet-afsluitend wij is.

In groepen van 6-8 mensen bespreken de deelnemers of en hoe op deze manier kijken behulpzaam zou kunnen zijn. Wat hebben ze met het hiervóór aangereikte begrippenkader (beter) gezien of juist niet gezien? Hieronder enkele reacties.

Naar aanleiding van het begrip 'feitelijke wij':

- Het begrip 'het feitelijke wij' kan wel behulpzaam zijn als je in de positie van overlever zit, maar de vraag is of dat dan ook een 'gelijkwaardige wij' is.
- Als leidinggevende wil je vaak ook in dat 'feitelijke wij' zitten, maar kom je op een hiërarchische positie terecht dan is dat 'feitelijke wij' vaak verdwenen.
- Het 'feitelijke wij' is soms ook wel een probleem: mensen willen daar niet bij horen of sluiten zich daarvoor af. Het is best moeilijk om daar dichtbij te komen.
- In onze groep kwam ook naar voren dat het bij een groep ('wij') horen je iets oplevert aan veiligheid. En door over te stappen van 'zij' naar 'wij' (bijvoorbeeld mensen die van een leven op straat overstappen naar leven in een woning) moeten ze soms iets opgeven. Of ze krijgen iets waarvan ze bang zijn dat ze het weer kwijtraken. Ergens bij horen of ergens niet bij horen levert ook een bepaalde status of veiligheid op. Of je ontleent daar je identiteit aan, en als je dat dan kwijtraakt, wie ben je dan nog? Soms leidt dat dus tot een spanningsveld tussen 'wij' en 'zij'.
- Dat 'feitelijke wij' verraste me in de presentatie. Omdat we bij de mensen waar wij zorg voor hebben denken: dat 'feitelijke wij', was het er maar! Het gaat om mensen die door omstandigheden doorgaans niet zo makkelijk uitreiken naar een mogelijk 'wij', wat juist isolerend werkt.
- Het doet me denken aan alle pogingen van hulpverleners rondom eenzaamheid om een 'wij' te creëren. Dat lukt vaak slecht.
- Over welke 'wij' hebben we het eigenlijk? Wij hebben in ons groepje gesproken over het voorbeeld van iemand die niet uit huis komt en het alleen prettig vindt om elke week een telefoontje te krijgen. Hij zit daar helemaal in zijn eentje en is bezig met het oplossen en bedenken van wiskundige formules. Hij voelt zich dus onderdeel van de groep mensen die met wiskunde bezig is. Het ging ook heel erg over de vraag: waar ontleent iemand zijn identiteit aan en wat is dan de 'wij' waar deze man zijn 'wij' aan ontleent? In hoeverre weten we dat, en moeten we wat met die 'wij'?
- Wat ik van Frans Vosman begrijp is dat hij het 'wij' van de overlevers bedoelt die zichzelf in elkaar herkennen. En dat heeft denk ik te maken met lotsverbondenheid en niet met de 'wij' van hulpverlener met overlevers.
- Ik heb moeite met het woord 'overlevers'. Dat komt ook voort uit de stigmatisering, hospitalisering en institutionalisering die ik zie in de intramurale settings waar ik zelf veel werk. Wat doet het met de persoon zelf, dat wij iemand beschrijven als overlever? Waar heb ik zelf momenten van overleven? Wat doet het ook met hulpverleners dat wij mensen benoemen tot overlevers, wat voor impulsen roept dat op? En wat doet dat in de relatie tussen die hulpverlener en degene die hulp krijgt? Ik merk dat ik wat struikel over het woord

overleven, en dat zit ook in de uitdrukking ‘gelukt leven’: wanneer is een leven dan gelukt, en volgens wiens definitie dan? Er zit een smalle scheidslijn, die in de presentatie van Guus ook al benoemd werd, tussen het zorg verlenen aan een ander en af en toe zelf ook in de positie zitten waarin het moeilijk is.

- Ik realiseerde me door de presentatie van Guus hoe blij ik ben met de nadruk op dat ‘klein kijken’. Die andere manier van kijken helpt en ontslaat van directe hulpverleners-tendensen. We schieten almaar in het buitenperspectief. Maar door dit rijtje van Guus, dat vind ik zo mooi, val je ergens anders in. Dan mag het gaan over waardigheid.

2. Inleiding door Yvon van Noort: ‘Hoe kun je als professional dan van betekenis zijn?’

We maken een overstap naar de vraag: wat staat ons als professionals nu eigenlijk te doen – en wat staat je te ‘laten’? Dat is nog helemaal niet zo eenvoudig.

Waarnemen

Binnen presentie hechten we heel veel belang aan het waarnemen: hoe nemen we eigenlijk waar? Wat gebeurt er in ons als we een woord als ‘overlevers’ horen, welke associaties komen er dan op? In het inloophuis van de Pauluskerk in Rotterdam, waar ik als begeleider vaak kom, zie ik allemaal ‘wij’s: de Polen zitten bij elkaar aan de tafels, ergens anders zitten de Roemenen, verderop zitten de Noord-Afrikanen ... allemaal afgesloten ‘wij-tjes’. En hoe ga je daar als begeleider, als professional mee om, hoe wordt het dan een ‘wij’? We hebben wel eens geprobeerd om dat te verwoorden als: het gebouw zelf en de organisatie zelf maken er eigenlijk een gemeenschappelijk ‘wij’ van. Met die woorden maken we dan een soort beweging van ‘omarmen’, zonder dat de bezoekers zelf per se iets met elkaar zouden moeten.

Het NRC handelsblad heeft een heel dossier over armoede. Hoe is het eigenlijk om weinig geld te hebben? Dit is wat mensen zelf zeiden toen hen gevraagd werd hoe dat voor hen is: ‘Het is lastig’; ‘Ik heb angst voor slapeloze nachten’; ‘Ik schaam me’; ‘Mijn kinderen kunnen niet naar feestjes toe’; ‘Ik wil me graag groot houden’; ‘Je leert wie je echte vrienden zijn’; ‘Ik mijd doktersbezoek want ik kan mijn eigen bijdrage niet betalen’. Het beeld dat op je afkomt is dat het zwaar, moeilijk, problematisch is, en dat is het natuurlijk ook. Maar er is ook lol, en trots, en plezier, en solidariteit, elkaar helpen, en af en toe een sigaretje met elkaar delen, enzovoorts. Hoe je dit alles waarneemt, welk beeld je hebt, is heel bepalend voor hoe je daar als professional mee omgaat.

Ik vind het heel interessant om in een organisatie als de Pauluskerk te zien hoe zij omgaan met het feitelijke en het afsluitende wij en hoe ze daar vorm aan geven. Zij geloven dat je mensen niet per se bij elkaar moet brengen, maar dat je wel de condities kunt creëren waarin dat misschien bijna vanzelf gaat. Zo hebben ze bijvoorbeeld schrijfgroepen, en een schildersatelier, en een taalgroep. En ze hebben een kalender gemaakt met allemaal gedichten van de dak- en thuislozen en de arbeidsmigranten, die prachtig kunnen schrijven over wat ze allemaal meemaken. De Pauluskerk doet dit soort dingen vanuit een bepaalde manier van waarnemen: iedereen is hier de moeite waard, hoe zij of hij er ook aan toe is.

Betekenisvolle anderen

Hoe lukt het je als professional om door een woord als ‘overlevers’ heen te kijken en de hele mens zien, en wat er in zijn of haar leven gebeurt? Eén van de aspecten waar je dan naar kunt kijken is: welke verbindingen en welke praktijken bestaan er allemaal in iemands situatie, in zo’n leven, in zo’n gezin? We zeggen binnen presentie wel eens: losse cliënten bestaan niet. Elke cliënt, elke patiënt,

elke bezoeker is iemands vader, moeder, kind, buur, vriend, etc. Prachtig hoe we dat zagen in het filmpje over Kissi, met zijn collega's en met name Maria. Als professionals hebben we soms de neiging om alleen te focussen op de hulpvrager, maar daar zit altijd nog een heleboel omheen. De vraag is: hebben we oog voor wie daar allemaal omheen hangen? Als het gaat om de vraag hoe je als professional van betekenis kunt zijn, dan is de eerste kwestie: wat is eigenlijk je beeld van overlevers?

Wat kunnen we doen als het om een 'afgesloten wij' gaat? Het gezin van Astrid wordt in het filmpje betiteld als een 'probleemgezin'. Als je daar deel van uitmaakt, als je echt in de sores zit, dan is er de neiging om je af te sluiten. Want je hebt het al zo druk met het beheer van je leven. Maar aan het eind van het filmfragment over dit gezin, zien we dat ze op vakantie zijn en met z'n allen in een huisje zitten. Zie je dan als hulpverlener ook wie daar nog meer zitten, behalve de gezinsleden?

Frans Vosman heeft het in zijn rede ook over een soort culturele klasse, waarbij hij opmerkt: overleven speelt niet alleen daar, maar 'ook dáár en dáár, en 'vooral dáár'. Jaren geleden kwam ik zelf terecht in een situatie waarin ik van de bijstand gebruik moest maken. Ik weet van daaruit hoe het is om van heel weinig geld te moeten leven. En ik dacht bij mezelf: ik maak er gewoon een sport van. Ik ga met mijn driejarige lekker picknicken, en dat betekende: met het pontje naar Amsterdam-Noord naar het Vliegenbos en daar twee krentenbollen en een flesje ranja uitpakken en opeten, en nog even in de speeltuin. Dat kostte bijna niks. Maar het feit dat ik woorden gebruikte als 'Ik maak er een sport van', wil zeggen dat ik het vertrouwen had dat het wel goed zou komen: dit duurt maar een tijdje. Maar als je zoals Astrid al jaren in de bijstand zit, en niet dat perspectief of het culturele kapitaal hebt om te vertrouwen dat het wel goed komt, dan zit je in een heel andere situatie. Het doet ertoe met welke blik je kijkt en welk 'kapitaal' je hebt.

Wel of geen (soorten) kapitaal

Tim 'S Jongers schreef onlangs een boek met de titel 'Beledigende broccoli'⁶, waarin hij duidelijk maakt waarom goedbedoeld beleid vernederend uitpakt voor mensen met bestaansonzekerheid. Ook laat hij zien hoe de maatschappelijke ongelijkheid groeit. In dit boek staat het verhaal van Bea die uit net zo'n gezin kwam als Astrid die we eerder zagen in een van de videofragmenten. Ze groeide op in een wijk met veel problematiek en veel armoede, al generaties lang. Maar Bea bleek slim te zijn en ging, na veel gedoe over de schoolkeuze, naar het gymnasium. Ze had het niet gemakkelijk op die school, want ze was 'anders', ze was een 'kamper'. Terug in haar oude buurt wachtte haar een desillusie: 'Want wat zag ik daar: keurige welzijnswerkers die uit hun keurige buurt op de fiets naar de wijk gingen om de mensen daar te vertellen dat ze geen cola in de flesjes van hun baby moesten doen. En dat ze niet elke avond pizza moesten eten. Groenten moesten ze eten, moestuinen... welzijnswerkers willen altijd iets met moestuinen, zegt Bea. Gezond eten en veel in de natuur. En joggen, en niet roken. Zie je het voor je, die kamper? Als jouw ouders en grootouders niks hadden, dan ben je er trots op dat je niet meer hóeft te lopen. En dat je geld genoeg hebt om lekker naar de snackbar te gaan. Al die inspanningen van de welzijnswerkers veranderden helemaal niks. En niet alleen dat: het is beledigend. En dat is best ingewikkeld voor professionals. Hoe kun je goed aansluiten bij iemand die nooit allerlei 'kapitaal' (zoals kennis van een gezonde leefstijl of het vermogen om met weinig geld rond te komen) heeft meegekregen dat jij wel hebt? Dat vereist veel innerlijk werk om je als het ware leeg te maken en te gaan begrijpen: zó ziet dat leven er dus uit. En daarbij aansluiten vergt nogal wat van jezelf en in jezelf. Voordat je het weet heb je wat Frans Vosman 'de koude blik' noemt. Dat is de blik die denkt: dit moet veranderen, er moet opgeruimd worden in

⁶ Zie <https://vangennep-boeken.nl/product/beledigende-broccoli>

dit rommelige huis, dit en dat moet beter/anders worden. Het gaat erom dat je jezelf aldoor 'betrap't: hier ben ik weer bezig met vanuit mijn normen en zienswijzen te vertellen hoe mensen moeten leven. Dat (milde) 'betrappen' van jezelf is best een lastig proces; het belangrijkste is dat je je bewust bent van je eigen blik waarmee je kijkt.

Keerpunten

Als je je verdiept in het leven van de ander, kun je letten op zogenaamde 'keerpunten': waar zitten kantelpuntjes, waar bewegen mensen naar toe en waar bewegen ze van weg? Soms zie je toch dat er een kleine wending in een leven plaatsvindt, waar je bij aan kunt sluiten. Soms gaat het om heel trage processen die een wending kunnen betekenen, en soms gebeurt het heel plotseling. Denkend aan het schrijfproces dat de mensen doorliepen die die kalender maakten, zou je kunnen zeggen dat dit een manier was om zo'n keerpunt of kanteling te faciliteren: de dak- en thuislozen konden hiermee andere talenten aanboren en maakten iets waarop ze trots konden zijn. Wat we alle professionals gunnen is het ontwikkelen van een soort gevoeligheid voor: waar zie ik de kleine zaadjes, die ik (figuurlijk gesproken) een beetje water kan geven. In het volgende videofragment zien we zo'n plotseling opkomende wending of keerpunt.

Filmfragment

In het interview met de vrouw die vertelde hoe het was om weinig geld te hebben, zegt ze ergens: 'Ik heb zoveel jaren in een proces gezeten van overleven, maar toen Sandra (haar begeleidster) langszij kwam, kon ik aan leven beginnen'. Ze noemt het zelf dus 'overleven', en ze noemt het zelfs een 'overlevingsproces'. Het is dus niet een toestand of situatie, maar een proces waarin het leven zich op deze manier aan je voordoet. En toen kwam Sandra 'langszij' – een prachtig woord dat de geïnterviewde zelf gebruikte. Iemand kwam 'langszij' en dat betekent: traag, de relatie opbouwen, zien hoe dit leven eruit ziet, zien wie je voor die ander zou kunnen zijn. En pas heel langzaam en na jaren, zegt de geïnterviewde, kwam ik van dat overlevingsproces los en kwam ik aan leven toe.

In groepjes uit elkaar

Deelnemers gaan met elkaar in gesprek over de volgende vragen:

- Wat is jouw beeld van overleven; welke associaties komen bij je op? Wat neem je waar als je naar 'overlevers' kijkt?
- Hoe geef jij in je werk vorm aan een 'niet-afsluitend wij'?
- Welke 'betekenisvolle anderen' herken je in de omgeving van je cliënten/'overlevers'?
- Waarin herken je je eigen blik van de 'burgerlijke klasse'? Wat is er nodig om van een 'koude blik' naar een 'warme, empathische blik' te ontwikkelen?
- Welke keerpunten kun je herkennen in je eigen leven, in dat van je cliënt(en)?

Videofragment uit ‘Trajecten van Hoopverlening’⁷

In deze video zien we Luc (hulpverlener) en Nadia (oud-cliënt) met elkaar in gesprek over hun relatie doorheen de jaren tijdens en na Nadia’s verblijf in De Wissel, de organisatie waar Luc directeur van is.

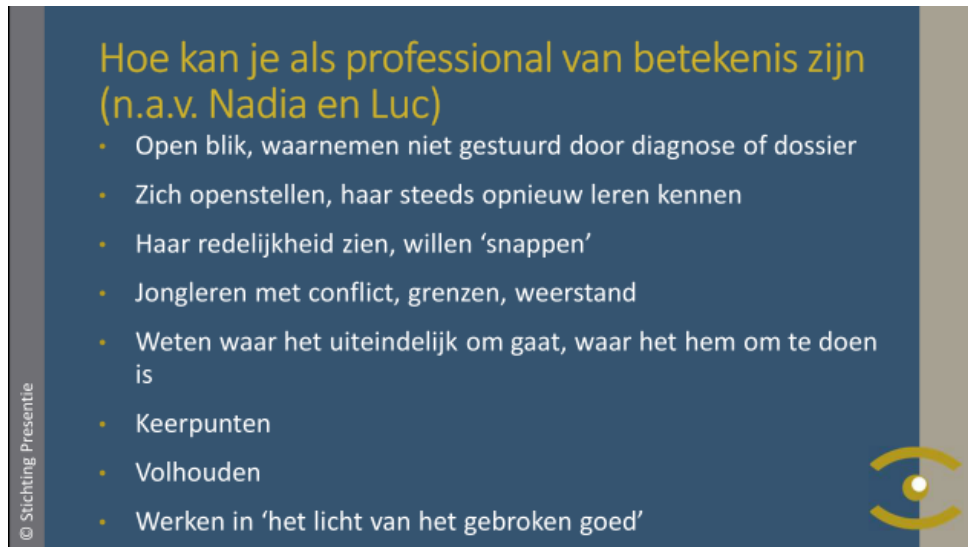
Het fragment laat zien en horen hoe Luc als professional van betekenis is geweest – en nog steeds is – in het leven van Nadia. De volgende elementen van waar we het vandaag over hebben, komen in hun gesprek naar voren:

- Luc laat zich in zijn hulpverlening niet sturen door een diagnose of een dossier, maar houdt steeds een open blik, zodat hij Nadia echt leert kennen. Hij blijft zichzelf aanbieden als mens en niet zozeer als professional, waar hij haar redelijkheid kan zien, haar kan proberen te begrijpen. Hij stelt vragen zoals: ‘Wat maakte nou dat je dat deed, toen op dat moment?’ Ook het gesprek zelf is interessant in hoe hij naar haar luistert en intussen wat friemelt aan het kapotte tafelzeil.
- Het is te horen hoe ze in dat hele leven met elkaar hebben zitten jongleren met conflict, weerstand, strijd en grenzen: hoe ga je om met gedrag dat we ingewikkeld vinden? Hoe blijf je weg van de neiging om te willen straffen – wat in zoveel situaties de eerste reactie is?
- Door de lagen heen van het gesprek hoor je ook hoe Luc een idee heeft van waar hij met de hulp aan Nadia (en de andere kinderen in De Wissel) uiteindelijk op uit is; we noemen dat de ‘finaliteit’ van dit werk.
- Hij is voortdurend aan het bouwen aan de relatie en denkt relationeel na over wat nu goed is om te doen voor Nadia. Luc geeft (in een ander fragment) een voorbeeld waarin Nadia het heel bont heeft gemaakt en hij een alternatieve ‘time-out’ voor haar verzint: ze moet een lange fietstocht gaan maken. Hij geeft haar daarmee het vertrouwen dat ze terugkomt, want voor hetzelfde geld fietst ze weg en zien ze haar nooit meer in De Wissel. Dat vertrouwen wordt niet beschaamd en versterkt de relatie.
- Bij het voorbeeld waar Nadia opnieuw een deur intrapt, waarover de klusjesman die hem net gerepareerd had heel boos wordt, is er sprake van een ‘keerpunt’ voor haar. Die boosheid maakte veel indruk op haar en ze bedacht dat ze misschien aan zichzelf moest gaan werken. En daarnaast was het ook een heel langzaam proces van keerpunten, van blijven vertrouwen en blijven volhouden. Dat laatste horen we aldoor bij mensen die ‘overleven’: wie blijft er bij mij/ons?

Er zit in wat we nu zeggen ook een mogelijke valkuil. Voordat je het weet denk je als professional: dus als ik het nou maar zó doe, dan komt het goed. Maar het kómt niet altijd goed, wat dat ‘goed’ dan ook mag zijn. Kunnen we ook werken in het licht van het ‘gebroken goed’ en toch doorgaan? Wel nabij blijven, niet opgeven? Want het komt niet altijd goed en dat is iets wat je moet accepteren.

⁷ <https://www.hoopverlening.be/>, de eerste video ‘Relatie is beweging’

Samenvattend is het antwoord dat hier gegeven wordt op de vraag hoe je als professional van betekenis kunt zijn, het volgende:

Hoe kan je als professional van betekenis zijn (n.a.v. Nadia en Luc)

- Open blik, waarnemen niet gestuurd door diagnose of dossier
- Zich openstellen, haar steeds opnieuw leren kennen
- Haar redelijkheid zien, willen 'snappen'
- Jongleren met conflict, grenzen, weerstand
- Weten waar het uiteindelijk om gaat, waar het hem om te doen is
- Keerpunten
- Volhouden
- Werken in 'het licht van het gebroken goed'

© Stichting Presentie

Ten slotte: Samenneming en afronding door Guus Timmerman

Guus Timmerman bedankt de aanwezigen voor hun bereidheid aandachtig te luisteren en hun ideeën en inzichten te delen met elkaar. De deelnemers krijgen een formulier waarop ze hun eigen reflecties kunnen geven op een aantal vragen met betrekking tot het onderwerp van deze studiebijeenkomst. Aan het eind van dit verslag is een samenvatting opgenomen van wat de deelnemers hebben geschreven. De bijeenkomst wordt afgerond met een video waarin Milton Moreira Moreno het onderstaande gedicht voorleest dat hij schreef, samen met zijn broertje, en dat in het rapport 'Blind voor mens en recht: Rapport parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening' is opgenomen (p. 23):⁸

Onze bewustwording is vernietigd

Het is niet oké om als fraudeur bestempeld te worden.

Het is niet oké om in armoede te leven.

Het is niet oké om geen geld te hebben.

Het is niet oké om geen verjaardagen, Suikerfeest en vele andere heilige feestdagen te vieren.

Het is niet oké om geen geboorte mee te maken of afscheid van je dierbaren te mogen nemen.

Het is niet oké als een vreemde in je huis komt en prijzen op je bezittingen zet.

Het is niet oké om naar school te lopen.

Het is niet oké als je uit de auto van je moeder wordt gezet en dat je naar huis mag lopen.

Het is niet oké dat je moeder werkt en blijft werken zonder vooruitzicht.

Het is niet oké om zwijggeld te krijgen.

Het is niet oké dat de slager zijn eigen vlees keurt.

Het is niet oké dat mensen met een bepaalde functie niet veroordeeld worden voor hun misdaden.

Het is niet oké dat wij moeten bewijzen dat wij slachtoffers zijn.

⁸ <https://files.tweedekamer.nl/sites/default/files/2024-02/Rapport%20PEFD%20Blind%20voor%20mens%20en%20recht%206022024.pdf>.

Het is niet oké om alles maar te accepteren.

Het is niet oké om stil te blijven.

Het is niet oké! Het zal nooit oké zijn om gediscrimineerd te worden of racistisch veroordeeld te worden door de Staat die ons hoort te beschermen.

Het is niet oké dat ze zwijggeld geven om hun gemoedsrust te kopen.

Het is pas oké als er aan mij wordt gevraagd hoe ik me voel.

Het is pas oké, een fijne plek te hebben om elkaar te ontmoeten.

in mijn eigen woonplaats of de plaats waar het allemaal is begonnen.

Het is oké om mij safe te voelen, samen met mijn medemens.

Het is niet oké om alles maar te accepteren.

Het is niet oké om stil te blijven ik heb ook een stem. Wij allemaal.

Het is pas oké als ik zelf mag beslissen over mijn leven. Oké.

Bijlage: Samenvatting van de ingevulde formulieren

Aan het eind van de bijeenkomst deelden we formulieren op met drie vragen. Ingeleverd zijn 22 formulieren.

1. Welke/hoeveel ruimte ervaar je om voor ‘overlevers’ van betekenis te zijn?

Deze vraag is het vaakst en het meest uitgebreid beantwoord. Veel mensen gaven aan dat ze best enige ruimte hadden. Ruimte om je tijd zelf in te kunnen delen, helpt. Daar moeten ze wel wat voor doen: er zijn, geduld hebben, trouw blijven, zoeken/worstelen/proberen, vooral in kleine dingen, in gesprek zijn met collega's. Verschillende deelnemers gaven aan dat die ruimte ook echt gefaciliteerd werd door de organisatie. Er is wel veel dat die ruimte beperkt: te weinig tijd, te veel klanten, huisregels, eisen van verwijzers en gemeenten betreffende lengte van het verblijf of het consult of de te behalen doelen, 18 als leeftijdsgrens (in de jeugdzorg), leven op straat, prestatieafspraken, verschillende behoeftes van deelnemers aan een groep. Iemand merkt op dat er 'toch veel langs het overleven heen gewerkt' wordt (in de ouderenzorg).

Iemand anders vertelt al 25 jaar weekenden te geven voor vrouwen die seksueel misbruikt zijn. Ze doet dat vanuit haar eigen proces van verwerking. De titel van de weekenden is: Van overleven naar leven. Er is veel ruimte voor de vrouwen omdat zij centraal staan. Aan zo'n weekend nemen zeven vrouwen en twee begeleiders deel. Zij hebben elkaar veel te bieden, in de herkenning, erkenning en bemoediging. Doordat ze vanaf vrijdagochtend tot en met zondagmiddag samen zijn, is er een waardevolle bedding waarin ze zich veilig voelen en elkaar vertrouwen. Ze herkennen de patronen van het overleven bij elkaar en zoeken naar het 'waarom' van die patronen.

2. Wat heb je daar wellicht nog voor nodig?

Wat de deelnemers daarvoor schrijven nodig te hebben is: er zijn, aansluiten bij dat het is zoals het is, mee leven en daarin doormodderen om te zien wat nodig/goed/belangrijk is, telkens het gesprek aangaan, onder andere over je eigen overtuigingen, met collega's verhalen delen en hierop reflecteren, vrijheid om te doen wat nodig is, vaardigheden om door te zijn, te verdragen en vol te houden, tijd en geduld, voor jezelf zorgen, reflectieruimte voor perspectiefwisseling om het echt te gaan snappen

Wat mensen ook noemen is: een team met wie je dit samen draagt, vertrouwen van de organisatie, een ander (jeugdzorg)systeem.

3. Welke ervaringen heb jij hoe jij van betekenis kunt zijn voor ‘overlevers’, waar we nog geen aandacht hebben besteed? Wat kunnen we van jou leren?

De deelnemers die deze vraag beantwoordden schrijven over de woorden 'overleven' en 'overlevers' niet gebruiken tenzij cliënten dat zelf doen; aandacht voor 'verdragen' als professional; erkennen dat het onvermogen niet alleen 'van hen' is, maar dat je er zelf ook last van hebt; lef hebben; erkennen dat 'overlevers' ook betekenis voor mij hebben, jezelf leegmaken om er voor de ander te zijn, opdrachtgevers meenemen de straat op en contact te laten maken met de doelgroep.

Iemand wijst erop dat de overlevingsmodus als een overlevingspak kan fungeren. Dat uittrekken zorgt voor verdrinkingsangst. Erken de waarde die overleven voor hen heeft, dat dat hun identiteit en bestaansrecht is geworden. Dat maakt bescheiden om iemand uit het overleven te willen halen. Kunnen, willen, durven ze wel 'gewoon te leven'?

Over 'het feitelijke wij' schreef iemand achteraf in een e-mailbericht Ik herken wat door iemand in de plenaire sessie werd gezegd: het gaat om lotsverbondenheid. Ik praat met vrijwilligers van De luisterlijn om naast het luisteren te zoeken, en te delen als dat past, wat zij herkennen in het verhaal van de ander: zo zwaar kan het zijn, ik was ook ooit op die plek van uitzichtloosheid of opgeven of... Een 'gewoon' delen van de ene mens tot de andere, niet om het te relativieren of weg te schuiven maar om naast de ander te komen. Ik ben mens net als jij. Jij bent mens net als ik, dus om jezelf aan te bieden, niet anderen aan elkaar te koppelen. Ik omarm en borg jou... als je dat wilt. Niet omdat het moet maar als het kan, toon ik mij in jou...